

HOE HET LANDSCHAP VERTELT

PETER PETERS

Dit essay is geschreven op de fiets. Tijdens mijn ritten op de racefiets door het Zuid-Limburgse Heuvelland op zondagochtend was me iets opgevallen. Een jaar of vijftien geleden kwam ik er vooral andere fietsers tegen. Wat later waren het ook mountainbikers en groepen motorrijders. Tegenwoordig deel ik de weg met een rijke verzameling ‘mobiele identiteiten’. Zo zijn er de oldtimers die rustig achter elkaar aan rijden, doorgaans met een bordje van de organiserende vereniging achter de voorruit. De site oldtimer-nederland.nl biedt een fascinerende ingang tot de wereld achter deze liefde voor oud rijden. Dat er een DAF Club Nederland bestaat, zal niemand verbazen, maar dat er naast een Mercedes-Benz W123 Club Nederland ook een Mercedes-Benz W126 Club Nederland is, zegt iets over het belang dat de liefhebber hecht aan kleine verschillen. Wie klikt op ‘Leven met de W123’ vindt daar niet alleen tien gouden regels voor ‘het behoud van de W123’, maar ook alles over de charme van het rijden in een auto van *Das Haus*.

Er zijn natuurlijk de wandelaars – ooit zag ik een lange rij langs de Geul lopen met allemaal hetzelfde donkerblauwe t-shirt. Op de achterkant stond ‘Wandelvereniging Wandellust’ en een webadres. Sinds kort zijn er quads, bemodderde vierwielers die je niet alleen op de openbare weg ziet, maar ook op onverharde landwegen en de eeuwenoude typisch Zuid-Limburgse holle wegen. De berijders zijn hun ‘stoere evenement’ zoals de webchambre het noemt gestart met een kop koffie met Limburgse vlaai, hebben uitleg gekregen en een routekaart van het gebied. Dat geldt ook voor de deelnemers aan het La Dolce Vita-arrangement dat de liefhebber in de gelegenheid stelt het ‘Toscane van Limburg’ op pastelkleurige Vespa’s te doorkruisen, doorgaans in combinatie met een bezoek aan culinaire pleisterplaatsen.

Waarom leent juist het labyrint van kleine, oude wegen in het Heuvelland zich zo goed voor die optochten van eensgezindheid en gedeelde smaak? Een aanzet tot een antwoord meende ik gevonden te hebben toen ik mezelf op een zondagochtend in Banholt vastreed in een processie. Langs de kant van de weg had ik natuurlijk de geel-witte banieren gezien die de route markeren

waarlangs de pastoor onder een gedragen baldakijn voortschrijdt, langs een ketting van kapellen en heiligenbeelden, om er kort te bidden. Ik had de figuren van gekleurd zand en bloemen gezien die de parochianen geduldig op het asfalt hadden uitgestrooid. Toch nog onverwacht stuitte ik op de processie zelf. Mannen in pakken – Banholt staat als een streng katholiek dorp bekend – hielden me zonder woorden staande en belemmerden me de doorgang. In mijn fietskleren moest ik naast hen toezien hoe de stoet voorbij trok en pas toen de laatste gelovige was gepasseerd, maakten ze ruimte.

Juist in Zuid-Limburg leent het landschap zich voor die seculiere processies van wandelaars, fietsers, motoren, oldtimers, en sinds kort quads en Vespa’s. Zoals de processie de weg verandert van een doorgangsruimte in een religieuze ruimte waar mensen hun geloof belijden, zo tonen de leden van de Mercedes-Benz W123 Club Nederland in de heuvels van Zuid-Limburg hun passie aan wie toevallig voorbij komt. Het landschap als podium. Neemt het de functie over die sociologen als Lewis Mumford en later Richard Sennet hebben beschreven voor de stad? In zijn boek *The Fall of Public Man* uit 1977 analyseert Sennett hoe mensen die vreemden zijn voor elkaar en dus niet kunnen terugvallen op gezamenlijke ervaringen en herinneringen, zich tot elkaar verhouden door publieke rollen te spelen. Juist in die rollen vinden we het gedeelde repertoire dat sociaal verkeer in een anonieme ruimte als de stad mogelijk maakt, meent Sennett.

De deelnemers aan die tochten door de Zuid-Limburgse heuvels vragen aandacht, hun ‘mobiele identiteiten’ lijken de voorbijganger in de positie van toeschouwer te dwingen. In dat groepsgewijze toeren wordt een theateraal perspectief gecreëerd. Het organiseert nieuwe relaties tussen zien en gezien worden. Deze theatraleisering van de landelijke ruimte biedt, naar analogie van Sennetts stad als theater, een opening voor analyse. Het landschap is niet een enkelvoudige realiteit waar mensen op verschillende manieren doorheen bewegen. Ook kenmerkt het zich niet slechts door een gelaagdheid die voortkomt uit de manieren waarop mensen het door de eeuwen steeds opnieuw hebben overschreven, als een

palimpsest. En zelfs kunnen we landschap niet opvatten als een meervoudige constructie binnen uiteenlopende praktijken. Nee, mijn stelling is dat we het hedendaagse landschap beter kunnen begrijpen door dat zondagse toeren van tegenwoordig te spiegelen aan de praktijk van de romantische wandelaar.

II

In zijn boek *De romantische orde* merkt Maarten Doorman op dat het wandelen zoals we dat tegenwoordig kennen een produkt is van de romantiek. Anders dan in andere tijden en culturen, sleept wie hier door een bos heen loopt “geen hout, vruchten of gedode dieren met zich mee, maar Rousseau, Schubert, Wacken-roder, Wordsworth en Caspar David Friedrich.” (Doorman, 2004: p. 11) Waar Friedrich vreeswekkend lege landschappen schilderde, verklankte Schubert de zieleroerselen van de wandelaar in een winterse wereld. Vaak zonder dat we ons dat bewust zijn, is onze ervaring en perceptie van bijvoorbeeld het Heuvelland gestructureerd door de dualiteit van landschap en wandelaar. Deze dualiteit wil ik op drie niveaus verder uitwerken: de wijze waarop de wandelaar zich in het landschap *oriënteert*, de materiële arrangementen die de wandelaar *toegang* verschaffen tot het landschap en de handelingen waardoor de wandelaar en het landschap elkaar wederzijds *constitueren*.

Tot aan het begin van de negentiende eeuw werd wandelen zelden geassocieerd met ‘Lust’, zoals in de gedichten van Wilhelm Müller (1794-1827), maar eerder met ‘Last’. Voor tallozen was lopen een dagelijkse noodzaak. Jonge handwerkslieden hadden in veel landen de plicht om jarenlang rond te trekken om zo nieuwe kennis en ervaring op te doen. Dan waren er de zwervers die geen vaste verblijfplaats hadden en door hun manier van leven naar de marges van de maatschappij waren verbannen. Ook letterlijk, want ze hielden zich bij voorkeur op aan de rand van bossen, op landweggetjes, kortom in het schemergebied tussen beschaving en wildernis. Gewone mensen liepen naar de kerk, naar de markt, naar het naburige dorp of naar de velden en akkers. Hun levens speelden zich af binnen

‘tijdruimtelijke eilanden’ waarvan de omtrekken vastlagen in de afstand die men in een halve dag gaans kon afleggen. Daartussen strekten zich grote stukken ‘onland’ uit, zoals de historicus Auke van der Woud (1987) het heeft genoemd, gebieden die voor de reiziger vol gevaren waren. Dat konden struikrovers zijn, slechte wegen of natuurlijke dreigingen, maar ook in onze ogen minder reële gevaren als spookgestalten en dwaallichten.

In dit onland was het voor de wandelaar van levensbelang om zich te kunnen oriënteren. Veel romantische peripatetische poëzie verbeeldt de angst te verdwalen. In Müllers gedicht ‘Das Irrlicht’ (1824) wordt de wandelaar door een dwaallicht in een diep ravijn gelokt, waaruit elke weg naar de dood lijkt te voeren. We kunnen het landschap aan het begin van de negentiende eeuw zien als een verzameling van natuurlijke en door mensen aangelegde mijlpalen en wegwijzers die door de reiziger ‘gelezen’ diende te worden om zijn weg te vinden. Müller maakt van dit idee gebruik als hij ‘Der Wegweiser’ een ambivalente rol geeft. ‘Einen Weiser seh’ ich stehen/ Unverrückt vor meinen Blick;/ Eine Straße muß ich gehen,/ Die noch keiner ging zurück’. Door een ‘dwaas verlangen’ de woestenijen ingedreven, ziet de reiziger plots een wegwijzer die naar het niets wijst.

Dit lezen van het landschap had niet alleen een praktische, maar ook een symbolische betekenis. Susan Youens (1991) analyseert in haar mooie boek over Schuberts *Winterreise* hoe het landschap gestalte krijgt als een verzameling tekstuele en muzikale metaforen voor de gemoeidstoestand van de reiziger. De lindeboom die hij voor de poort ziet staan, herinnert hem aan de uren dat hij er in de zomer doorbracht met zijn geliefde. Hij kerfde haar naam in de bast. De ‘hete tranen’ die de zwervende vergiet, doen tevergeefs hun best om alle sneeuw en ijs van de wereld te smelten. In het eerste lied herinnert de reiziger zich het moment dat hij zonder geluid te maken voorgoed het huis van zijn geliefde verliet. Zacht, opdat zij niet door zijn voetstappen gewekt zou worden, sloop hij naar buiten en schreef op de poort ‘gute Nacht’: “Fremd bin ich eingezogen,/ Fremd zieh’ ich wieder aus.” Zoals de

zwerver als vreemde het dorp binnenging om er, na zijn afwijzing, als vreemde weer te vertrekken, zo is een mens een vreemde in het leven, geboren om er weer uit te verdwijnen.

De dualiteit van landschap en wandelaar kenmerkt zich behalve door oriëntatie en positionering ook door de manier waarop de wandelaar toegang krijgt tot het landschap. In andere woorden, de verplaatsing, hoe elementair ook, vraagt om een materiële bemiddeling tussen reiziger en landschap. Of men nu liep of per koets ging, reizen betekende tot aan de negentiende eeuw een inspannende bezigheid. Mensen reisden alleen als het echt nodig was en zelfs dan liever niet. Brillì (1995) beschrijft het reizen in de achttiende eeuw als een aaneenschakeling van ongemak en obstakels. Dat gold niet alleen voor de slechte staat van de wegen of het ontbrekende comfort in de koets, maar ook de kwaliteit van de herbergen waar men overnachtte. Wie reisde, deed dat uitsluitend om een bestemming te bereiken (Wallace, 1994). Verplaatsingen speelden zich over korte afstanden af; wie verder weg gelegen bestemmingen wilde bereiken, moest doorgaans verbindingen improviseren, wat een tijdrovende, kostbare en niet zelden gevaarlijke aangelegenheid was. Rond 1800 nam het reisgemak toe door de aanleg van betere wegen, snellere koets- en lijndiensten en, vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw, de aanleg van spoorlijnen. Relatief snel transport kwam voor grotere groepen mensen binnen bereik. Een wandelaar was niet langer iemand zonder geld, maar verkoos deze wijze van voortbewegen boven andere verplaatsingsvormen. Dit verschil in reissnelheden creëerde volgens Wallace een verscheidenheid aan ‘perceptual frameworks’ waarin het lopen een eigen karakter kreeg.

Was in de reisgidsen van de achttiende eeuw informatie voor voetgangers onvindbaar, in de eerste decennia van de negentiende eeuw verschenen de eerste wandelgidsen, worden de eerste bewegwijzerde wandelroutes aangelegd en ontstonden verenigingen die zich toelegden op het organiseren van wandelreizen. De Verlichting wees het lopen af als een gevaarlijke en inefficiënte voortbewegingsmodus die alleen al daardoor toebehoorde aan de armen. Negentiende-eeuwse denkers als Hazlitt, Thoreau, Stevenson en

Stephen omarmden het wandelen als een anti-mechanische ideologie die uiteindelijk neersloeg in organisatorische en materiële arrangementen.

Kenmerkend voor de dualiteit van landschap en wandelaar is ten slotte de wijze waarop ze elkaar constitueren. De wandelaar maakt het landschap, zoals het landschap de wandelaar vormt. Waar de voetreis een doel op zich is geworden, is de reiziger zich voortdurend bewust van de langzame veranderingen in het landschap, van een tijdsverloop dat zich vastzet in herinneringen. De pianist Charles Rosen analyseerde hoe Schubert in zijn cyclus *Der Winterreise* gebruikt maakt van de muzikale A-B-A’ vorm om die herinnering te suggereren. We horen A’ als een herinnering aan A juist omdat B eraan vooraf ging. Wat de romantische wandelaar karakteriseert is dat hij, altijd een hij want vrouwen wandelden alleen aan de arm van hun man, stilstaat en terugkijkt op de weg die hij heeft afgelegd. Een dergelijk terugkijken was een reiziger uit de Verlichting volkomen vreemd. Immers, hoe eerder men de bestemming bereikte, hoe beter het was. Het romantische landschap ontstond zo in de beweging er doorheen; het werd als het ware geschreven in het trage ritme van het lopen.

In sociaal-wetenschappelijk jargon zou je kunnen zeggen dat wandelaar en landschap in de romantische orde een wederkerige performativiteit hebben: zij kunnen niet zonder elkaar bestaan. Veel mooier schrijft Robert MacFarlane het in zijn recente boek *The old ways. A journey on foot* over oude en nieuwe voetpaden en de subtiële manieren waarop we worden gevormd door de landschappen die we zelf hebben gemaakt, in onze voetstappen en verhalen: “Paths are the habits of a landscape. They are acts of consensual making.” (MacFarlane, 2012, p. 17)

III

Hoe kunnen we, tweehonderd jaar na Schubert en Müller, de anatomie van het romantische wandelen gebruiken om de contemporaine cultuur van de wandelaar en het landschap te duiden? Het lege land bestaat niet meer. Zeker in een dichtbevolkt land als Nederland is zo ongeveer elke vierkante meter min of meer moeiteloos

toegankelijk. En wat te zeggen over de eigentijdse praktijken waarin wandelaar en landschap in elkaar verweven zijn? Kunnen we überhaupt nog wel denken in een dualiteit? En welke rol speelt de alomtegenwoordigheid van digitale technologieën daarbij?

Deze zomer hadden we op weg naar Toscane een hotel geboekt in de buurt van Lugano. Voor het eerst zouden we de autoreis maken met een navigatiesysteem. Nadat we het adres van het hotel hadden ingevoerd, berekende het apparaat dat we vanuit Maastricht iets meer dan tien uur reistijd voor de boeg hadden en dat we op tijd zouden arriveren voordat de receptie van het hotel ‘s avonds sloot. Door files in Duitsland raakten we achter op onze planning, de tijd begon te dringen. In Zwitserland stortregende het. Toen we de Gotthardtunnel uitreden, was het helemaal donker en zagen we links en rechts de schaduwen van hoge bergen. Niet direct een moment om autopech te krijgen, realiseerden we ons.

Het apparaat dirigeerde ons van de snelweg naar een provinciale weg, de nacht in. Met de ruitenwissers in de snelste stand luisterden we naar de stem die ons zonder aarzelingen afslagen liet nemen, langs rotondes loodste en ons door verlaten dorpen stuurde. We hadden geen idee waar we waren, maar op het schermpje dat op de voorruit zat geplakt, zagen we ons hotel met elke afslag dichterbij komen.

De radicale verandering die global positioning systems teweeg hebben gebracht, is dat de reiziger zich niet langer hoeft te oriënteren in en aan het landschap. De vaardigheid om de fysieke kenmerken van de wereld te relateren aan de modelmatige voorstelling ervan op een wegen- en wandelkaart om zo je positie te bepalen is gedelegeerd aan een technologie. Niet alleen toont het scherm je positie, het toont ook het actuele tijdstip en de tijd die nodig is om elders te geraken. We hoeven het landschap niet meer te lezen, het meetkundige hier is verbonden met het exacte nu.

Ook het verhaal van de reis, de herinnering eraan, is anders bemiddeld. Een bevriende componist die deze zomer naar Rome fietste, stuurde trots een foto vanaf een Alpenpas. We zagen hem niet voor het informatiebord met een uitzicht op de achtergrond, maar slechts het

fietsnavigatiesysteem op zijn stuur waarop we de hoogte konden aflezen: 2163 meter. Tijdens mijn fietstochten in het Heuvelland, legt mijn smartphone de route vast en de snelheid, de afgelegde afstand, de hoogteverschillen en zelfs het aantal verbrandde calorieën. Ik kan instellen dat al deze gegevens automatisch op mijn Facebook-pagina worden getoond. Om in de sfeer van de romantische metaforen te blijven, de fietsende wandelaar heeft een digitale dubbelganger gekregen, een stip op een schermpje dat beweegt over een gestileerde weergave van de werkelijkheid. Als je dat wilt, is die stip voor de hele wereld in real time te volgen.

Niet alleen de reiziger, ook het landschap kent een parallel bestaan in de digitale ruimte. Het internet heeft de manier waarop we toegang hebben tot een plaats veranderd. We gaan er niet alleen fysiek naar toe, over wegen en voetpaden, we kunnen er ook online komen. De stapeling van manieren waarop een plaats toegankelijk is, werd me duidelijk tijdens een fietstocht in de Ooijpolder bij Nijmegen. Het gebied is erg populair bij dagjesmensen en enigszins vergelijkbaar met het Heuvelland. De smalle dijkwegen zijn opgenomen in een veelheid van routes: fietsknooppuntenroutes, wandelpaden, ruiterspaden. Bij een klein kerkje in het gehucht Persingen stapten we af. Een bord gaf drie zinnen informatie: het kerkje had bij een overstroming van de Waal in de negentiende eeuw onder water gestaan. Wie meer wil weten, stond er, kan naar de website spannendegeschiedenis.nl gaan. Onder het motto ‘Het landschap vertelt’ zijn daar de verhalen over de regio Arnhem/Nijmegen te vinden, allemaal geordend in een route. De bezoeker vindt er behalve het verhaal over de overstroming, een tijdlijn, routekaarten, afbeeldingen en geluidsfragmenten ook informatie over Herberg-Restaurant ‘t Zwaantje, een kalender met evenementen in Nijmegen en Arnhem, een pop-up om in Streetview van Google Maps het kerkje te bekijken, informatie over de sponsors van de site en links naar recreatieve sites.

We lopen het pad op naar het kerkje en zien een informatiebord van Rijksmonumenten-zorg uit de jaren zeventig van de vorige eeuw. Het vertelt het verhaal van het verdrongen landschap

in veel meer detail. Dan zien we in de gevel van het kerkje een steen ingemetseld op de hoogte die het water bereikte met daarop de namen van de verdronkenen: plaats en de informatie over die plaats vielen toen nog samen. Nu is het kerkje een knooppunt in fysieke en digitale netwerken die het allemaal op een andere manier toegankelijk maken.

En wat is er, ten slotte, gebeurt met het romantische idee dat de wandelaar sporen vormt in het landschap en het landschap zich vestigt in de herinnering van de wandelaar? Hoe gebruiken mensen het landschap, en hoe gebruikt het landschap hen? Om die vraag te beantwoorden, keren we terug naar de seculiere processies in het Heuvelland.

IV

Mijn aanvankelijke intuïtie dat de toertochten als de voortzetting van een religieuze traditie met andere middelen verklaard zouden kunnen worden, blijkt onvolledig. Veel eerder zijn de tochten op te vatten als een consequentie van wat Manuel Castells de netwerkmaatschappij noemt, een maatschappij waarin sociale verbanden middels communicatietechnologieën als het internet de vorm krijgen van netwerken. Anders gezegd, mensen organiseren zich in digitale gemeenschappen zoals de Mercedes-Benz W123 Club Nederland. Deze gemeenschappen zijn gebaseerd op gedeelde belangen of fascinaties, maar missen een geografische locatie, een plaats van ontmoeting.

In het Heuvelland op zondagochtend wordt de digitale werkelijkheid voor even ingebed in de materiële ruimte van het landschap. Wie zich door dat landschap beweegt, overbrugt niet zozeer een afstand zoals een romantische wandelaar dat deed, maar een deelt een tijdspanne met anderen. De tochten ontleen hun betekenis niet aan het feit dat de deelnemers zich op welke manier dan ook verhouden tot het landschap, het landschap staat in functie van een gebeurtenis, een *event*. De deelnemers volgen een vooraf vastgelegde route, die eerder wordt bepaald door de duur van het evenement en de prijs ervan dan door de karakteristieken van het landschap. De

beweging door het Heuvelland is eerst en vooral een beleving van eenheid van tijd, plaats en handeling conform de principes van het aristotelisch theater, iets dat het internet niet biedt.

Zijn we daarmee terug bij het landschap als een theater zoals Sennett de stad zag? Nee, en daarin ligt ook het verschil met de traditionele Limburgse processie. Als getuigenis en verering is een processie voor gelovigen een publieke daad die wil uitdrukken dat het geloof niet alleen binnen, maar ook buiten de kerk beleden moet worden. De processie bestaat bij de gratie van een openbaarheid en die openbaarheid veronderstelt een publiek. Daarom werd ik in Banholt staande gehouden. De mobiele identiteiten van de zondagochtend hebben in laatste instantie niet het doel door anderen gezien te worden, maar om de deelnemers naar zichzelf te kunnen laten kijken, om de eigen fascinatie voor de Mercedes-Benz W123 terug te zien in die van anderen.

Het feit dat een steeds groter deel van ons leven zich afspeelt in de gedeelde digitale ruimte, heeft onze omgang met de gedeelde materiële ruimte blijvend veranderd. Het landschap is de extensie van een webevent geworden dat voor even plaats biedt aan internetcommunities. In dat genetwerkte landschap is de scheiding tussen wandelaar en landschap opgeheven. Anders dan Sennetts analyse van de stad, vormt het landschap hier niet het materiële substraat van een publieke sfeer waarin mensen rollen spelen. In plaats daarvan is het een uitbreiding geworden van de versplinterdheid van het web. Omgekeerd brengt het landschap mensen in beweging als er met quads en Vespa's geld verdiend kan worden, als het educatieve, recreatieve functies vervult voor verantwoordelijke overheden, als er van de watersnoodramp in Persingen naadloos doorverwezen kan worden naar het Herberg Restaurant 't Zwaantje.

Toegegeven, na dit soort observaties is het nog slechts een kleine stap om het einde van het landschap af te kondigen. Of woorden van gelijke strekking te schrijven. En dat is ook precies het moment dat ik me realiseer dat de romantische wandelaar vooral voortleeft als normatief raamwerk waarbinnen we over landschappen redeneren. Het is lastig om het verhaal over het genet-

werkte landschap niet te lezen als een vertoog van verlies, van het verdwijnen van een oorspronkelijke beleving van het wandelen, van de teloorgang van het authentieke, echte landschap. Het is die verhaallijn die het boek van MacFarlane over oude voetpaden tegelijk zo aantrekkelijk maakt en zo weinig spannend. Het toont hoe lastig het is buiten de romantische orde te denken. Juist dan is het goed je te realiseren dat diezelfde romantische wandelaar pas zijn trage en mijmerende beweging door het landschap begon toen de eerste spoorwegen werden aangelegd en de wegen verhard en verbreed. Pas op de drempel van de industriële revolutie was de ervaring van verschillende snelheden mogelijk. Dankzij nieuwe technologieën werd traagheid een keuze. De vraag of onze omgang met het landschap goed of fout is, kan niet worden beantwoord door ons te spiegelen aan de romantische wandelaar. Maar door een stukje met hem op te lopen, kijken we er hopelijk wel met andere ogen naar.

Literatuur

Brilli, A. (1997). *Als Reisen eine Kunst war: Vom Beginn des modernen Tourismus: Die 'Grand Tour'*. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach.

Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.

Doorman, M. (2004). *De romantische orde*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

MacFarlane, R. (2012). *The Old Ways. A Journey on Foot*. London: Penguin Books Ltd.

Mumford, L. (1937 voor het eerst gepubliceerd in Architectural Record /2011). *What is a City?* In: LeGates, R.T. en F. Stout (Ed.), *The City Reader* (pp. 91-95). London: Routledge.

Rosen, C. (1996). *The Romantic Generation*. London: HarperCollins Publishers.

Sennett, R. (1977), *The Fall of Public Man*. New York: Alfred A. Knopf Inc.

Woud, A. v. d. (1987). *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam: Meulenhoff.

Wallace, A. D. (1993). *Walking, Literature, and English Culture: The Origins and Uses of Peripatetic in the Nineteenth Century*. Oxford: Clarendon Press.

Youens, S. (1991). *Retracing a Winter's Journey: Schubert's Winterreise*. Ithaca: Cornell University Press.

Peter Peters is als lector Autonomie en openbaarheid kunsten verbonden aan Zuyd Hogeschool en als universitair docent aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht.

